ZBORNIK
O
RAFAELU LEVAKOVIĆU

Zbornik radova sa znanstvenoga skupa
„Fra Rafael Levaković"
Šibenik – Skradin – Visovac, 14. – 16. svibnja 2009.

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Zagreb, 2010.

Šime Demo

TIJESNE KLASIČNE CIPELE: LEKSIK U LATINSKIM DJELIMA RAFAELA LEVAKOVIĆA[1]

Izvorni znanstveni članak
UDK 811.124.'367' "17"

... nobis, quibus etiam verba parienda sunt inponendaque nova rebus novis nomina.
(*Cicero, De finibus* 3.3)

Leksik je kao najdinamičniji segment jezičnoga razvoja vrlo indikativan za promatranje pojedinoga varijeteta. To posebno vrijedi za latinski jezik.[2] Leksik se sastoji od leksema (apstraktnih jezičnih jedinica) posredovanih nam riječima (ostvarajnim jedinicama govora), i stoga je promatranje svojstava leksema i njihovih međusobnih odnosa jedini put prema oblikovanju cjelovite slike o leksiku određenoga idioma.[3]

Ovaj se rad bavi sastavom leksika u latinskim djelima Rafaela Levakovića. Njegov se latinski idiom može promatrati kao podsustav podsustava latinskoga jezika nazvanoga novolatinskim.[4] Novolatinski je, kao i svi ostali idiomi, oblikovan iz više izvora i pod utjecajem različitih čimbenika, a osobit je po tome što su mu ishodišta relativno dobro dokumentirana, pa je za istraživanje koliko podatan, toliko kompleksan. Sama činje-

---

[1] Zahvaljujem kolegama koji su transkribirali dijelove tekstova obrađenih u ovom radu: Rudolfu Barišiću (za teološki spis), Pavlu Knezoviću (za historiografske spise) i Vladi Rezaru (za jezikoslovni spis), zatim Branki Tafri, koja mi je pomogla pri nekim terminološkim nedoumicama, te Johannu Rammingeru za rječničke članke i ostale nedostupne mi podatke iz *Thesaurus linguae Latinae* (1900-). Pokrate su razriješene na kraju rada.

[2] U latinskim tekstovima koji nastoje biti pisani klasičnim idiomom, i ne samo u njima, fleksija je ekstremno kruta. Sintaksa je življa, ali vrlo zauzdana klasicističkim imperativima. O fonološkim značajkama možemo zaključivati samo posredno jer su svi sačuvani tekstovi isključivo pisani, a grafijske konvencije nepostojane. Istraživanje jezične pragmatike i nadleksičke semantike u latinskim, osobito novolatinskim, tekstovima još je u povojima.

[3] Obično se u jezikoslovnim analizama, ako se navedena razlika ne želi posebno razmatrati, termin „riječ" upotrebljava umjesto „leksem", a leksemi se navode u kanonskom lematskom liku. Tako i literatura koja razlikuje, ondje gdje razliku želi eksplicirati, aspekt leksema i aspekt riječi, na ostalim mjestima, ponekad i izričito, „riječ" upotrebljava u značenju „leksem". Tako će se, većinom, postupati i u ovome radu (usp. Neef i dr., 2006: 30, 50-51; Marello, 1996: 426-427; Mukherjee, 2005: 1184; Simeon, 1969: 1: 753).

[4] Za potrebe ovoga članka uzimam to poopćeno kronološko određenje (latinski pisan za vrijeme i nakon širenja humanističkoga klasicističkog pokreta), ostavljajući po strani opravdanu diskusiju o tome treba li novolatinski nazvati jezikom, dijalektom, stadijem, varijantom itd., te kako klasificirati varijetete unutar njega samoga.

nica da je Rafael Levaković djelovao u doba kad je već bilo prošlo 90% vremena između standardizacije latinskoga i njegova povlačenja iz javne sfere sugerira množinu mogućih utjecaja na njegov latinski idiolekt.

1. Novolatinski leksik

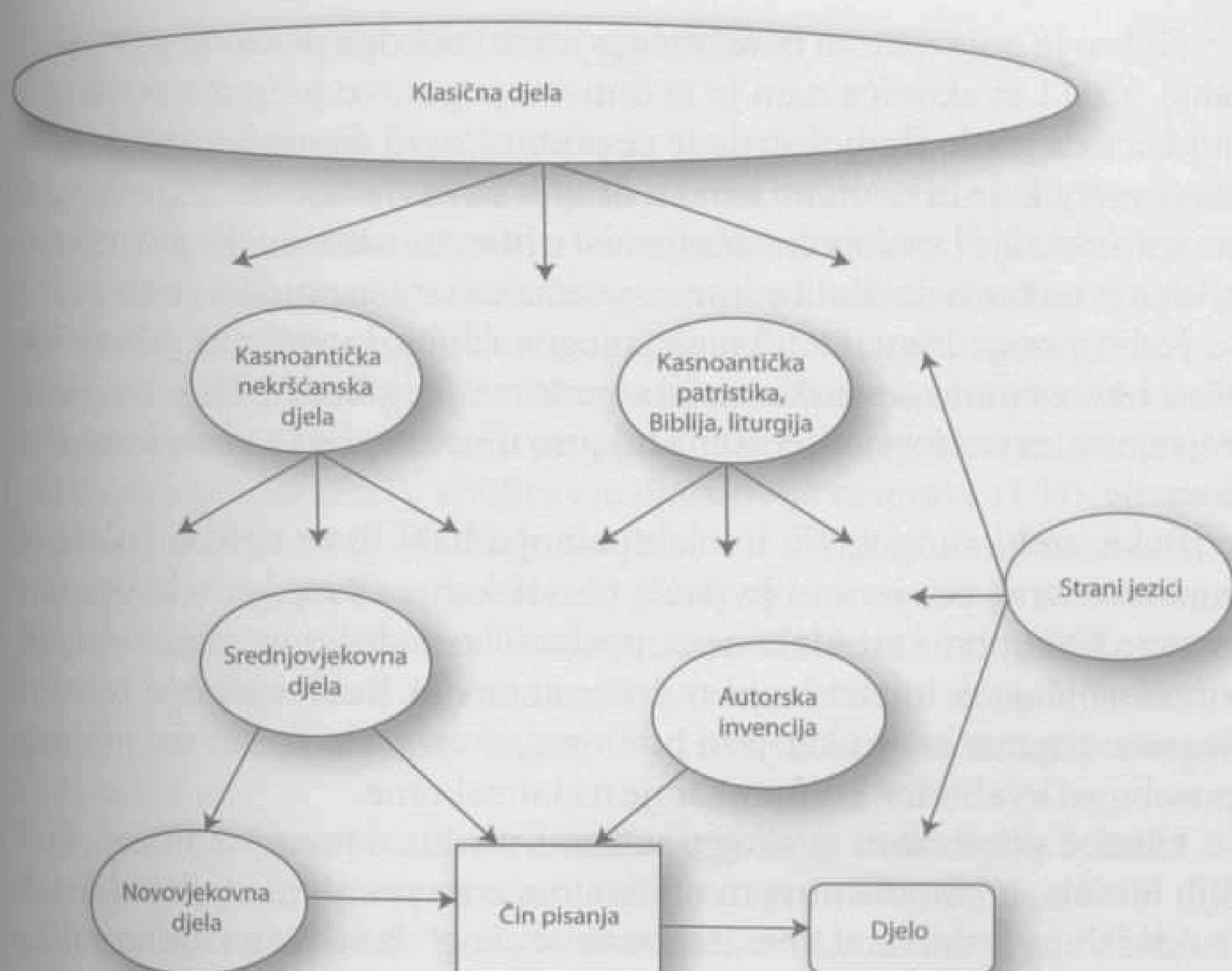
Novolatinski je leksik imao više izvora, iz kojih su različitim mehanizmima leksemi (tj. njihov fonološki i semantički segment, ne uvijek zajedno) ulazili u djela pojedinih pisaca. Njihova identifikacija nije uvjetovana isključivo kronologijom ili količinskim doprinosom, već prvenstveno relevantnošću za razvoj jezika djela nastalih u njima.[5] Prvi je i najvažniji izvor klasični latinski jezik, tj. jezik djelâ pisaca mahom iz 1. st. pr. Kr.–1. st. najviše čitanih u školskoj nastavi od ranoga humanizma do danas. Svi kasniji književni varijeteti latinskoga postavljali su se u opreku s KL, bilo pokušavajući se s njime poistovjetiti, bilo ostvarujući autonomiju od njega. Svako je kasnije razdoblje razvoja književnoga latinskoga jezika (onoga koji se postavljao u odnos prema KL, a ne onoga koji se prirodno razvio u romanske jezike) dodavalo leksik, a neki su se klasični leksemi (ili njihova značenja) u određenim kontekstima povukli pred novima. No, KL je bio zauvijek fiksiran, pa mu se ni leksemi ni semantemi nisu mogli oduzeti.[6] Stoga je leksik KL podskup leksika svakoga od kasnijih književnih varijeteta latinskoga, te se, kao relativno lako provjerljiv skup podataka, u istraživanjima kasnijih varijeteta uzima kao neobilježeno polazište i točka referencije.

Većina novolatinskih djela sadrži i lekseme ušle u latinski jezik nakon klasičnoga razdoblja. Taj nam dio leksika otkriva neklasičnu nadogradnju u idiolektu pojedinoga autora, čime oslikava ukupnost njegova latinskoga izričaja, njegova ishodišta i razvoj. *Slika 1* prikazuje koje sve izvore leksika možemo očekivati u novolatinskim djelima.

---

[5] Relevantnost se ne određuje arbitrarno, već prema brojnosti pojavljivanja tzv. kulturno označenih riječi, kako ih definira Bratanić, 1991: 19: „svaka riječ nekog jezika stvarno razumijevanje koje nužno pretpostavlja poznavanje određenih socio-kulturnih specifičnosti odgovarajuće govorne zajednice." Primjer je riječ *gratia*, koje se kršćansko značenje ne može razumjeti bez poznavanja doktrinarnih zasada samoga kršćanstva.

[6] Npr. kršćanstvo je istisnulo klasično značenje riječi *pontifex*, no ono je u svijesti obrazovanih postojalo i uvijek je moglo biti aktivirano.

Slika 1. ***Izvori leksika novolatinskih djela.*** *Izvori iz čijih oznaka izlaze tri strelice davali su leksik svim skupinama na dijelu prikaza prema kojemu su strelice usmjerene. Semantemi nisu posebno bilježeni.*

2. Rafael Levaković i latinski jezik

Na jezičnoj karti Europe u kojoj je stasao i djelovao Rafael Levaković, klerik-intelektualac iz prve polovice 17. stoljeća, latinski je još uvijek držao središnje mjesto.[7] Brojne su bile njegove kulturne i uopće društvene funkcije, raznoliki motivi njegove upotrebe, široka lepeza pisaca i publike. Latinski 16. stoljeća, kao ni novovjekovni latinski uopće, nije monolitan, već je razgranat u varijetete. Jednim su latinskim pisali antikom nadahnuti pjesnici, drugim novim otkrićima zaneseni znanstvenici, trećim službenici i korespondenti zadubljeni u svakodnevne probleme.[8]

---

[7] Tek sredinom 17. st. poznavanje latinskoga u većem dijelu Europe naglo opada, i to kao posljedica sve slabije sposobnosti toga jezika da odgovori novim potrebama kulture (usp. Waquet, 2001: 132-151; Tunberg, 2003: 217). U Hrvatskoj se to dogodilo još kasnije.

[8] Usp. Grafton, 2001; Burke, 2004: 56. Waquet, 2001: 124 i Black, 2001: 3 naglašavaju slabu istraženost varijeteta novolatinskoga koji ne spadaju u vrhunce humanizma.

Dobro je polazište za istraživanje jezika nekoga pisca njegovo školovanje. Kod Levakovića nam je ta dimenzija gotovo potpuno skrivena. Iz činjenice da je bio franjevac dade se pretpostaviti da mu je osnovno latinsko obrazovanje bilo slično kao i u drugih suvremenih intelektualaca,[9] ali isto nam ukazuje i na duboku uronjenost u literaturu kršćanske provenijencije, koja je nužno ostavljala odraz i u jezičnom izrazu pojedinih autora.[10]

Kao i mnogi drugi intelektualci njegova doba, Leваković je bio višejezičan i konstantno se služio najmanje trima jezicima.[11] To je moglo biti poticajnim za veću osjetljivost na nijanse u izrazu, ali i za nesvjesne interferencije.

Pokazatelji su njegova intelektualnoga habitusa i ugleda položaj lektora teologije, povjeravanje posla oko tiskanja liturgijskih knjiga, imenovanje biskupom i arhiđakonom, poslaničko zaduženje u Beču i Varšavi, te razmišljanja o imenovanju u vrhovni savjet franjevačkoga reda.[12] U njegovo vrijeme takvu karijeru nije mogao ostvariti netko tko nije imao sposobnost kvalitetne komunikacije na latinskome.

Unatoč posebnosti svakoga autora i međusobnom preplitanju različitih idioma, u ranome novom vijeku možemo pratiti razdjelnicu između neoklasičnog, u humanizmu „rekonstruiranog" latinskog i kasnoantičko-srednjovjekovnoga crkvenog varijeteta. Ta dva podsustava dijele morfosintaksnu i glavninu semantičke strukture, ali im se leksik i na izražajnom i na sadržajnom planu u mnogočemu ne preklapa. Obrazovaniji pripadnici klera bili su verzirani u oba navedena varijeteta.[13] Prvi je stjecan prvenstveno osnovnom gramatičkom izobrazbom i lektirom antičkih autora, a drugi ponajviše kroz molitve, liturgiju i teološke crkvene spise. No, kao ni onaj „civilni", ni latinski rabljen u crkvenim krugovima nije bio uniforman. *Vulgata*, s kojom su se intenzivno susretali svi svećenici, bila je obilježena pučkim latinskim jezikom, grecizmima i hebraizmima, a ni sama nije bila u cijelosti ravnomjerno redigirana.[14] Teološki spisi nerijetko su pisani osobitim registrom izraslim u srednjovjekovnoj teologiji, uz povremene klasicističke tendencije.

---

[9] U nastavi je jezika bilo vrlo malo franjevačkih specifičnosti (usp. Roest, 2000: 138).

[10] Konkretno se ta uvjetovanost ostvarivala u velikoj količini vjerskih tekstova (iz Biblije, Sentencija, moralne filozofije i kanonskoga prava) koji su na franjevačkim generalnim učilištima učeni napamet i neprestano korišteni u teološkim raspravama i sastavljanju propovijedi (usp. Roest, 2000: 92, 169, 171).

[11] Usp. Kukuljević, 1868: 286-287.

[12] Usp. Kukuljević, 1868: 286, 311; Pandžić, 1978: 91, 98-99, 103; Hoško, 2004: 155, 157.

[13] Usp. Burke, 2004: 56.

[14] Sv. Jeronim je, primjerice, minimalno revidirao stari prijevod *Psalama*, koji stoga jezično izrazito odskaču od ostatka *Vulgate*.

3. Analiza Levakovićeva latinskoga leksika

Korpus sačuvanih Levakovićevih latinskih djela sastoji se od pisama,[15] povijesnih djela (uključujući i nacrte, raznovrsne bilješke, opise i izvatke),[16] jezikoslovnu raspravu[17] i teološku raspravu.[18] Na leksik je svake od žanrovskih skupina djela mogao utjecati niz čimbenika. Djela se s obzirom na karakter mogućih utjecaja na njihov leksik mogu grubo podijeliti u dvije skupine. S jedne su strane djela na koje su mogli izravno utjecati izvori podataka korištenih pri pisanju: srednjovjekovna i novovjekovna historiografija (HD), Biblija i jezikoslovne rasprave (LD), te ranokršćanska književnost (TD). S druge je strane ZP, koja nam može najviše otkriti o dugoročnoj Levakovićevoj jezičnoj kompetenciji u latinskome. Pisma su, naime, pisana bez ekscerpiranja iz izvora i bez prilike za retoričko dotjerivanje. Stoga su ona najbolja slika Levakovićevih osobnih resursa koji su mu bili na raspolaganju kad bi sjeo za radni stol napisati nešto na latinskome.

Klasični je latinski leksik, kao što je rečeno, nulta točka leksika svih kasnijih varijeteta toga jezika, pa je njihovo promatranje u velikom dijelu promatranje inovacija do kojih je došlo nakon KL. Polazni je, dakle, varijetet uvijek neupitno prisutan: zadatak je analize utvrditi na koji su način i koliko snažno poslijeklasični podsustavi oblikovali istraživani korpus.

3. 1. Izbor riječi

Sâm izbor riječi upućuje na različita ishodišta iz kojih potječe Levakovićev izraz. Moguće sumnje u strogi klasicistički preskriptivizam otklanja već pogled na njegovu (proznu, dakako) upotrebu riječi koje u klasičnu prozu ulaze tek od carskog (*aeuum*, ZP, HD, LD) ili čak poslijeklasičnog razdoblja (*longaeuus*, HD; *scorpius* umjesto *scorpio*, LD).

Upotreba sinonima ukazuje na pojedine leksemske specijalizacije, kojih nema u KL. Primjerice, Levaković riječi *scriptor* i *auctor* uvijek rabi za povijesne pisce. S druge strane, vjerski pisci i Apostolska Stolica ozna-

[15] Analizirano je jedanaest pisama biskupu Benediktu Vinkoviću (Kaptolski arhiv Zagreb, *Acta Capituli Antiqua*, fasc. 94, n. 68/15, 16, 17, 22, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32; količina: 47.919 znakova).

[16] U analizu su uključena sljedeća djela: *Historiola episcopatus ac dioecesis ecclesiae Zagrabiensis* (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R3339 f. 1-6) i *De ecclesiae Zagrabiensis fundatione* (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R3339 f. 69-74; količina: 40.960 znakova).

[17] *De Illyrica lingua* (Znanstvena knjižnica, Zadar, Rk 1098; količina: 47.843 znaka)

[18] *De Spiritus Sancti processione* (Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Zagreb, R3339 f. 14-20r; količina: 17.060 znakova)

čeni su apstraktnom imenicom *auctoritas*, koja je rezervirana isključivo za autoritete u vjerskim temama.[19]

Raščlani li se distribucija para *lit(t)erae – epistola/epistula* prema djelima i kontekstima upotrebe, rezultat je sljedeća situacija (*Tablica 1*):

	LD	TD	HD	ZP
Rano kršćanstvo	1-0	0-3	-	3[20]-0
Srednji vijek	-	-	13-1	-
Suvremenost	-	-	-	22[21]-1

Tablica 1. Upotreba sinonimâ* litterae *i* epistula *kod Levakovića. *U ćelijama lijevo stoji broj pojavljivanja riječi lit(t)erae, a desno epistula/epistola. Lijevi stupac naznačuje na koje se razdoblje odnosi pojedina riječ.*

Distribucija je upotrebe po razdobljima u odnosu na djela u kojima se javlja očekivana prema tematici djelâ. Međutim, međusobni odnos broja pojavaka sinonimâ znakovit je. Sinonim je *litterae*, naime, sasvim prevagnuo u odnosu na KL.[22] Levaković, dakle, izrazito preferira *litterae*. Iznimka je TD, inače stilski najdorađeniji spis, gdje su jedina 3 pojavka u varijanti *epistola*. S obzirom na temu spisa i razdoblje kojim se bavi, možemo pretpostaviti da je Levaković bio pod utjecajem literature kojom se koristio i da je u RkL sinonim *epistola* istisnuo *litterae*, što nam potvrđuju i korpusna istraživanja.[23] Moguće je da su u poslijeklasičnom latinskom *pluralia tantum* počela biti doživljavana kao anomalija u sustavu, kao nešto što „ne dolazi prirodno", zbog čega je učestala upotreba riječi *epistula*.[24] „Obnove" klasičnoga varijeteta mogle su reafirmirati omjer bliži polaznome.

Naposljetku, neki su sinonimi najvjerojatnije upotrijebljeni iz stilskih razloga, tj. želje da izraz ne bude monoton. Kao primjer mogu poslužiti

---

[19] *Scriptor* i *auctor* javljaju se 17 puta, a *auctoritas* 8 puta, što je dostatno za pretpostavku sustavnosti.

[20] *Sacrae litterae* – kao znanstvena disciplina (poznavanje Biblije). U LD i TD uvijek je *Sacra Scriptura*.

[21] Eliptično se *litterae* javlja još 7 puta, eliptično *epistola* nijednom.

[22] Omjer je kod Levakovića 7,4:1. Pretraga baze *BTL-3* daje omjer 3,6:1 u korist *literae* zajedno s homonimnim oblicima u drugim značenjima te jedninom, što znači da bi realni omjer mogao ići samo u korist leksema *epistola*.

[23] Pretraga baze *PL* pokazuje omjer od samo 1,48:1 u korist *epistola* nad *litterae* (s drugim značenjima).

[24] *Epistola* je zauzela mjesto *litterae* u toj mjeri da se u poslijeklasičnom latinskom povremeno upotrebljavala i kao *plurale tantum* (Krebs, 1843: 303).

izrazi za „smrt", koji se javljaju 18 puta (najviše u HD, gdje je spominjanje nečije smrti česta nužnost), od toga u 14 različitih ostvaraja, i to u rasponu od neutralnih izraza (*mortuus est, mortuo, demortuus*), do eufemijskih metafora susreta (*obitum*), prelaska (*ad aliam transmigrasse, e uiuis excesisse, humanis excedens, uita decessisse, ex hac uita migrauit*) i spavanja (*obdormisse, dormitione*), pojačanih katkad teološkom dimenzijom (*in Domino obiisse, ad Superos euolasse, in Domino obdormiuerat*). Kao što se vidi, Levaković je ideju smrti izražavao na leksičkoj i nadleksičkoj razini. Iz činjenice da se jedini slučajevi u kojima se upotrebljava potpuno isti izraz (*mortuus*) javljaju vrlo blizu jedan drugome, i to u značenju stanja umrloga, a ne smrti kao događaja, vidljivo je da Levaković ne želi monotonost u leksičkoj dimenziji svojih spisa. Kako će se pokazati, ponekad ga ta želja vodi i preko granica kodificirane upotrebe pojedinih riječi.

Kod pojedinih višeznačnih riječi značenja su usklađena s temom spisa. Tako *pater* u ZP (ne uključujući oslovljavanja) uvijek znači „redovnik", u LD i TD „crkveni otac", u TD „Bog Otac" i „crkveni otac", a u HD ima široku lepezu referenata (sv. Franjo, papa, neki drugi prelat, redovnik, ugarski sabornik, a naposljetku i biološki otac). *Sanctus* je u svim spisima gotovo isključivo tehnički termin za svetce, *sanctissimus* je u ZP sva četiri puta „papa", a *pastor* svih šest puta znači „crkveni poglavar". Iz tih je podataka vidljiva marginaliziranost nekih klasičnih značenja u novim kulturnim okolnostima.

3. 2. Poslijeklasični neologizmi

O jezičnim slojevima nekoga idioma najrječitije govore nove riječi, nastale preuzimanjem iz drugih jezika ili stvorene od zatečene građe, bilo zato što su novi koncepti zahtijevali nove riječi, bilo zato što su stare izgubile ekspresivnost ili jer su se specijalizirale za pojedina značenja.

Grčki je jezik koji je poslijeklasičnome latinskome dao najviše leksema, i to ponajviše u crkvenoj terminologiji (samo neki primjeri iz Levakovićevih djela: *apostolus, episcopus, canonicus*). No, brojniji su od njih neologizmi nastali od latinskih elemenata.

Posebna su skupina među takvim neologizmima umanjenice, kojih je proliferacija u poslijeklasičnom latinskom, osobito u RkL, odavno zamijećena (Nunn 1922: 6, Blaise 1955: 16). Pretraga je najobičnijih deminutivnih derivacijskih morfema pokazala da Levaković one kojih nema ili su rijetki u KL rabi isključivo u HD.[25] Uzrok su tome vjerojatno kako sre-

---

[25] Radi se o sljedećim riječima: *fonticulus* (u klasičnoj prozi ne javlja se kod historiografa, ali je ima jednom kod Horacija i nekoliko puta u carsko doba. U RkL i SL postaje učestalija); *tractulus*

dnjovjekovna tematika, tako i izvori kojima se Leaković služio, a u koje je poslijeklasični način izražavanja lako mogao ući preuzimanjem i implicitnim citiranjem iz starijih spisa.

Ostali se tipovi izvedenica javljaju u svim djelima, a većinom su ranokršćanskog podrijetla (uključujući i biblijsko). Mogu se izdvojiti sljedeće, raspoređene po glavnim semantičkim poljima kojima pripadaju, s potpodjelom na vrste riječi i tvorbene obrasce:[26]

- opće: _cooperator_[27], _institutor, manducator, praedecessor_[28]; _adinuentio, incarnatio_[29], _supputatio; creatura; possibilitas; audibilis, imperscrutabilis; aeternaliter_[x][30], _ineffabiliter, infallibiliter_[x], _proportionaliter; proditorie, superabunde, superinde; incrudesco;_
- teološko/crkveno: _confessarius_[x], _praebendarius, protonotarius; coadiutor_**[31], _Confessor; resurrectio; consistorialis;_
- upravno/pravno: _acceptatio, attestatio, coronatio, protestatio, signatio, ultimatio_**; _officinarius_**[x][32], _secretarius, uicecancellarius_*[33]; _Contracedula_**[x]; _adiudicatoriae (litterae)_**[x], _comminatoria (epistula)._

(nema je u _BTL-3_, u _PL_ se javlja tek u 12. st., a navodi je i Du Cange, 1883-1887, no u oba je slučaja u drugom značenju. Zanimljivo je i to da riječ iz koje je izvedena ta umanjenica /_tractus_/ ni u KL ni u SL nema značenje koje se iz te umanjenice može izvesti /„odjeljak teksta"/); _monticulus_ (kasnoantička riječ; Levaković daje eksplicitni sinonim: _monticulos siue colles_ /slično je s _dispensatio_, koju rabi u pismu u tehničkom značenju „dozvola", ali dodaje _siue facultatem_/); _turricula_ (u klasičnoj prozi samo kod Vitruvija; postoji i hapaks kod Marcijala, ali u drugom značenju; u RkL postaje uobičajena).

[26] Kriterij je uvrštavanja nepostojanje riječi u djelima pisaca do 2. st. u bazi _BTL-3_. Riječi koje se u bazi _PL_ ne nalaze u tekstovima najranijih antičkih i srednjovjekovnih kršćanskih pisaca u navedenom značenju označene su zvjezdicom, riječi kojih nema ni u _PL_ ni u Niermeyer, 1976 dvjema zvjezdicama, a riječi koje ne bilježi _Thesaurus linguae Latinae_ (1900-) znakom [x]. Budući da _Thesaurus linguae Latinae_ nije tiskan do kraja, leme R-Z nisu se mogle u njemu provjeriti.

[27] Ova biblijska riječ (Fil 2:25; 3 Iv 1:8) vrlo je učestala kod kršćanskih pisaca (814 pojavaka u _PL_).

[28] Kod Levakovića uvijek u značenju vladarskoga prethodnika. Vjerojatno je riječ preuzeta iz srednjovjekovnih isprava; čak se i u njihovim citatima koje Levaković donosi ona javlja dvaput.

[29] Samo uz _Dominica_ u oznakama godina. Riječ se javlja u 4. st. u kršćanskim spisima, a od 13. st. zabilježena je upotreba u oznakama godine (Niermeyer, 1976; Du Cange, 1883-1887).

[30] Kod Levakovića se javlja pet puta, samo u TD, i to uvijek u formuli po kojoj Duh Sveti proizlazi od Oca i Sina.

[31] U značenju: „biskupov pomoćnik".

[32] Kod Levakovića se radi o crkvenom službeniku, a u _PL_ je hapaks, i to u značenju „civilni službenik" (u navodnom dekretu Karla Velikoga nesigurne atribucije); kod Niermeyera, 1976 postoji riječ _officionarius_ u civilnom značenju. U značenju crkvenoga službenika zabilježena je 1153. (Bartal, 1901).

[33] Velik je broj poslijeklasičnih pojavaka riječi _cancellarius_, a riječ _uicecancellarius_ posvjedočena je od kraja 11. st. (Niermeyer, 1976).

Iz popisa je vidljiva izražena poslijeklasična proliferacija *nomina agentis* na *-or-* (Nunn, 1922: 6), imenica na *-ion-*, *-ario-*, priloga na *-iter*, te složenica s prefiksima *con-*, *prae-*, *pro-*, karakterističnih za RkL (Blaise 1955: 54-55, 59). Osim toga, semantička pripadnost gotovo svih najkasnije potvrđenih riječi u Levakovićevim djelima dokaz je razumne apriorne pretpostavke da je upravna i pravna terminologija vrlo živ i promjenjiv dio leksika, koji prati raznolike promjene državnih uređenja i vlasti.[34]

RkL je, za razliku od KL, sklon širenju leksika spajanjem dvaju punoznačnih elemenata, bilo radi označavanja novih teoloških koncepata, bilo iz puke afektivnosti (usp. Blaise, 1955: 55). Kod Levakovića se takve riječi, a nezabilježene u KL, rijetko javljaju.[35]

3. 3. Semantička promjena

Ipak, najbrojniji se slučajevi leksičkih posebnosti javljaju na isprva neuočljivoj semantičkoj razini. Radi se o riječima koje se fonološki ne mijenjaju kroz jezične varijetete, ali se njihova referencijalna značenja u različitim varijetetima ne preklapaju u potpunosti. Postoje, dakle, riječi za koje sa sigurnošću možemo reći da u Levakovićevim tekstovima imaju značenja ili komponente značenja koje u sačuvanim tekstovima KL ne postoje. Stoga se iz njih mogu iščitati crte kasnijih jezičnih varijeteta, nesvjesna interferencija suvremenih jezika, ili pak autorov stilski izbor.

Analiza je provedena u skladu s novijim tumačenjima semantičkih promjena, prema kojima je pri svakoj takvoj promjeni prvo dolazilo do polisemije, a onda je razvoj mogao krenuti u više smjerova.[36] U *Tablici 2* doneseni su primjeri leksema s poslijeklasičnim značenjima iz Levakovićevih djela. Vidljivo je razdoblje prvih potvrda značenja koje se pojavljuje kod Levakovića, kao i karakter promjene značenja.

---

[34] Monotonost u tvorbi takvih upravnih i pravnih termina egzaktno je provjerljiva. Ako se, naime, iz biologije posudi Simpsonov indeks raznolikosti i izračuna njegova vrijednost za poslijeklasične derivate kod Levakovića, dobiva se indeks 0,88 za opći leksik, 0,81 za crkvene termine, a samo 0,71 za upravne i pravne novotvorenice (način izračunavanja indeksa s primjerom: N. N., 2004).

[35] Npr. u LD: *beneplacitum*, izrazito biblijska riječ.

[36] Usp. Aitchison, 2001: 122, 125. Polazište je tipologije u Campbell, 1999: 256-266, i Cruse, 2006: 157-159, uz neke izmjene.

	dodavanje	generalizacija	specijalizacija
kasnoantička i ranokršćanska djela	a: *confessor* [svetac koji nije mučenik], ***dormitio*** [smrt] b: ***beatus*** [svetac], ***dispensatio*** [dozvola, oprost], ***eructo*** [izgovoriti], ***fides***, ***gratia***, ***obiectio*** [prigovor], ***praefigo*** [odrediti], ***spiraculum*** [dah]	a: ***recalcitro*** [suprotstaviti se], *adinuentio* [izmišljotina] b: *manducator* [onaj koji jede]	a: ***praedicatio*** [propovijedanje] b: ***ascendo*** [o Kristovu uzašašću], ***lator*** [donositelj pisma][37], *coadiutor* [biskup pomoćnik]
srednjovjekovna djela	a: ***indictio*** [oznaka vremena][38] b: ***doctor*** [crkveni naučitelj][39], ***Dominatio*** [način obraćanja], *secretarius* [tajnik] c: ***ascendo*** [količinski rasti]	c: *praestolor* [očekivati (neprostorno)][40]	a: ***praesul*** [crkveni velikodostojnik] b: ***consistorium*** [papinsko vijeće], ***praelatus*** [prelat], *a Secretis* [tajnik (secretum)][41], *peregrinatio* [hodočašće], *praebendarius* [prebendar]
novovjekovna djela i autorska invencija	c: ***attribuo*** [postavljati na određenu stranu], ***inuocatio*** [ime titulara], ***speculor*** [biti okrenut prema], ***supputatio*** [pretpostavka], *attestatio* [potvrda]	c: ***edisco*** [saznati]	

Tablica 2. Tipologija poslijeklasičnih promjena u semantici leksema s primjerima iz djelâ Rafaela Levakovića. *Razdoblje uvođenja promjene naznačeno je u lijevom stupcu, a karakter nastanka novoga značenja u zaglavnom retku. Obrazac razvoja novoga značenja može biti trostruk: novo ili marginalno značenje: postaje centralno i marginalizira staro (a), postaje ravnopravno i komplementarno starom (b), ostaje marginalno (c). Riječi zabilježene u KL podebljane su.*[42]

Struktura leksika, čak i kad isprva ne odaje različitost u odnosu na KL, kod novolatinskih je pisaca na semantičkoj razini vrlo često snažno obilježena kasnijim varijetetima. Kao što se vidi iz tablice, samo je dio riječi s novim značenjima naslijeđen iz KL, dok su druge stvorene kasnije, ali su i nakon toga doživjele promjene u značenju. Klasičnim su se riječima ponajviše dodavala značenja, a kod kasnije nastalih riječi češće je dolazilo

[37] Već je u KL dominirala jedna specijalizacija (»predlagatelj zakona«).

[38] Samo jedan pojavak u *Panegiriku* Plinija Mlađega.

[39] Prethodile su specijalizacije još u RkL, a definitivna je terminologizacija nastupila 1298., kada su proglašeni prvi crkveni naučitelji (*The Catholic Encyclopedia*, 1907-1913).

[40] U Jeronimovim *Pismima* (96.17.3) javlja se jedan primjer koji se bojažljivo približava novome značenju (čekati, ali bez implikacije ostajanja na istome mjestu).

[41] Termin je najvjerojatnije nastao u srednjem vijeku po analogiji s već postojećima (Biow, 2002: 165). Rječnici ga navode kao zaseban leksem (Blaise, 1954; Souter, 1957; Niermeyer, 1976), a neki i kao jednu riječ (Du Cange, 1883-1887).

[42] Oduzimanje značenja u latinskome se nakon KL ne događa (v. gore bilj. 6 i dio teksta koji na nju upućuje).

do specijalizacije značenja. Vidljivo je i to kako su ranije promjene češće marginalizirale dotadašnja središnja značenja, dok su kasnije uvedena značenja u većem broju ostala marginalna, što ukazuje na postupno smanjivanje fleksibilnosti latinskoga leksika u prvim stoljećima kršćanske ere.

Novovjekovna značenja redom su označena slovom *c*, što znači da je tada semantička norma (za neterminologizirane riječi) već bila sasvim kruta. Budući da su piscu na raspolaganju bili običniji sinonimi, one svakako predstavljaju stilski izbor autora (ili njegova izvora). Radi se o izrazima u kojima se značenje, pod utjecajem stranoga jezika, analogije ili čega drugoga, „rasteže" na nove, bliske, ali ranije nikako ili rijetko zabilježene kontekste. Kao najzanimljivija se mogu izdvojiti tri glagola: *edisco, attribuo* i *speculor.* Prvi od njih u KL znači „naučiti napamet, detaljno" i implicira kao objekt znanja koja su kompleksnija ili takva. No, Levaković glagol upotrebljava u smislu jednostavne binarne opreke (efemerno znanje/neznanje), dakle kao sinonim za *cognovi*. Ovdje se, dakle, u želji za raznolikošću izraza stvara novo značenje glagola. *Attribuo* i *speculor* Levaković je upotrijebio u prostornim značenjima „postavljati na određenu stranu", odnosno „biti okrenut prema", nepotvrđenima u KL. Prva je upotreba zapravo posljedica „labavljenja" restrikcija u valenciji, tj. činjenica da u KL taj glagol nije imao običaj kao neupravni objekt uzimati toliko apstraktan entitet kao što je strana svijeta. Što se tiče posljednjega glagola, nije isključeno da je na kreativnost u širenju značenja utjecala i analogna mogućnost upotrebe hrvatskoga glagola „gledati" ili talijanskoga „guardare".

4. Zaključci

Mnogi se istraživači slažu u stavu da je upravo određeni stupanj slobode u korištenju vokabulara, uz strogost u čuvanju gramatičkih normi, učinila od latinskoga prikladan medij za novovjekovnu intelektualnu komunikaciju. Leksik se, naime, za razliku od ukrućene morfologije i sintakse, mogao u velikoj mjeri mijenjati bez dezintegracije samoga jezika. Stoga je upravo leksik, uz način organizacije većih tekstnih cjelina, ključan za istraživanje odnosa među varijetetima novolatinskoga.

Leksik novovjekovnih latinskih autora stvaran je i oblikovan u svim razdobljima razvoja toga jezika.[43] Za sve se njih, a u osobito velikoj mjeri

[43] Konvencionalne podjele na razdoblja jezika ne impliciraju diskontinuitet u jezičnome razvoju, već samo, eventualno, veći ili manji intenzitet i različitu motivaciju promjena.

za poslijehumanističke prozaike, može reći da poslijeklasični leksik nisu osjećali obilježen u odnosu na onaj koji je potvrđen u školskim piscima. Svoju su latinštinu gledali kao homogenu cjelinu, mjestimično u dijelovima povezivanu s pojedinom poetskom funkcijom. Štoviše, bio je otvoren put i semantičkom i leksičkom inoviranju, više ili manje svjesnom i općeprihvaćenom.

U djelima Rafaela Levakovića zatječemo lekseme iz svih razdoblja latiniteta, a iz statističkih podataka i promatranja opreka naslućujemo i neke njegove leksičke preferencije. Pretpostavimo li njegovo dobro poznavanje KL (a nemamo razloga sumnjati u nj), otkriva se njegova barem implicitna svijest o dijakronijskom razvoju polisemije, premještanja fokusa i obilježenosti pojedinih značenja. A neke leksičke i semantičke inovacije novijega datuma (bilo preuzete od novijih pisaca, bilo iznađene u procesu pisanja) pokazuju razinu leksičke fleksibilnosti koja čak ni u strogo definiranoj semantičkoj strukturi novolatinskoga nije ometala razumijevanje teksta.

Pokrate

BTL-3 – *Bibliotheca Teubneriana Latina* 3 (CD-ROM) (2005)

HD – historiografska djela Rafaela Levakovića (*Historiola episcopatus ac dioecesis ecclesiae Zagrabiensis* i *De ecclesiae Zagrabiensis fundatione*)

KL – klasični latinski

LD – jezikoslovno djelo Rafaela Levakovića (*De Illyrica lingua*)

PL – *Patrologia Latina Database* (CD-ROM) (1995)

RkL – ranokršćanski latinski

SL – srednjovjekovni latinski

TD – teološko djelo Rafaela Levakovića (*De Spiritus Sancti processione*)

ZP – zbirka pisama Rafaela Levakovića Benediktu Vinkoviću

TIJESNE KLASIČNE CIPELE: LEKSIK U LATINSKIM DJELIMA RAFAELA LEVAKOVIĆA

Sažetak

Leksik je kao najpromjenjiviji dio jezika bogat rudnik podataka o pojedinom jezičnom varijetetu. U prilogu se, uzimajući u obzir posebnosti novolatinskoga, analizira leksik latinskih djela Rafaela Levakovića. Identificiraju se poslije-klasični izvori, kao i načini te motivacija nastanka njegova leksika. Pokazuje se da je najsnažniji biljeg novolatinskomu leksiku udaren u klasičnim i ranokršćanskim djelima, da bi se kasnije leksik sve više i tvorbeno i značenjski okamenjivao. Zamijećene su i neke neuobičajene semantičke ekstenzije, koje su vjerojatno odraz svakodnevne, retorički nedorađene, novovjekovne upotrebe latinskoga u administrativnim kontekstima.

Ključne riječi: latinski jezik – leksik, novolatinski jezik – leksik, Rafael Levaković

TIGHT CLASSICAL SHOES: LEXIS IN LATIN WORKS OF RAFAEL LEVAKOVIĆ

Abstract

Lexis as the most variable part of language is a rich source of information about a particular language variety. Taking into account specific features of New Latin, the paper analyses the lexis of Latin works of Rafael Levaković. It also identifies post-classical sources as well as the ways and motivation behind the development of his lexis. It is shown that the New Latin lexis was most significantly impacted by classical and early Christian works, only to be increasingly petrified thereafter in terms of formation and meaning. Some unusual semantic extensions have also been observed which are probably a reflection of everyday, not rhetorically elaborated, usage of Latin in administrative contexts of the modern era.

Key words: Latin language – lexis, New Latin language – lexis, Rafael Levaković

Literatura

Aitchison, Jean (2001) *Language Change – Progress or Decay?*, Cambridge University Press, Cambridge; New York.

Bartal, Antál (1901) *Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae*, in aedibus B.G. Teubneri, Lipsiae.

Bibliotheca Teubneriana Latina 3 (CD-ROM) (2005) (ur.: Paul Tombeur), K G Saur Books, Leipzig; Brepols, Turnhout.

Biow, Douglas (2002) *Doctors, Ambassadors, Secretaries: humanism and professions in Renaissance Italy*, University of Chicago Press, London.

Black, Robert (2001) *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy*, Cambridge University Press, Cambridge.

Blaise, Albert (1954), *Dictionaire latin-français des auteurs chrétiens*, Le latin chrétien, Strasbourg.

Blaise, Albert (1955) *Manuel du latin chrétien*, Le latin chrétien, Strasbourg.

Bratanić, Maja (1991) *Rječnik i kultura*, Filozofski fakultet, Odsjek za opću lingvistiku i orijentalne studije, Zagreb.

Burke, Peter (2004) *Languages and Communities in Early Modern Europe*, *The Wiles Lectures*, Cambridge University Press, Cambridge.

Campbell, Lyle (1999) *Historical Linguistics: An Introduction*, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Cruse, Allan (2006) *A Glossary of Semantics and Pragmatics*, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Du Cange, Charles du Fresne (1883-1887) *Glossarium mediae et infimae latinitatis*, Vol. 1-10, L. Fabre imprimeur-éditeur, Niort.

Forcellini, Egidio (1940) *Lexicon totius Latinitatis* (ur.: Giuseppe Furlanetto, pretisak izdanja iz 1864-1926), Typis Seminarii, Patavii.

Grafton, Anthony (2001) "Veni, vidi, vici: how Latin lives on", u: *London Review of Books* (www.guardian.co.uk, 25.10.2001., pristup ostvaren 25.6.2009.).

Hoško, Emanuel (2004) *Trsatski franjevci: pet i pol stoljeća služenja Trsatskom svetištu*, Adamić, Rijeka.

Krebs, Johann (1843) *Antibarbarus der Lateinischen Sprache*, Heinrich Ludwig Brönner, Frankfurt a. M.

Kukuljević Sakcinski, Ivan (1868) "Književnici u Hrvatah s ove strane Velebita u prvoj polovini XVII. vieka", *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 9, Zagreb, 237-312.

Marello, Carla (1996) "lessico", u: *Dizionario di linguistica, e di filologia, metrica, retorica* (ur.: Gian Luigi Beccaria), Einaudi, Torino, 426-427.

Mukherjee, Joybrato (2005) "Word", u: *Encyclopedia of Linguistics, Vol. 1-2* (ur.: Philipp Strazny), Fitzroy Dearborn, New York; Oxon, 1184-1186.

N. N. (2004) "Simpson's Diversity Index", na: *Offwell Woodland & Wildlife Trust* (http://www.countrysideinfo.co.uk/simpsons.htm, pristup ostvaren 9.9.2009.).

Neef, Martin (2006) "Concepts of the lexicon in theoretical linguistics", u: *Advances in the Theory of the Lexicon* (ur.: Dieter Wundelich), Mouton de Grouyter, Berlin; New York.

Niermeyer, Jan Frederik (1976) *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Brill, Leiden.

Nunn, Henry Preston Vaughan (1922) *An Introduction to Ecclesiastical Latin*, Cambridge University Press, Cambridge.

Pandžić, Bazilije (1978) "Franjo Glavinić i Rafael Levaković u razvoju hrvatske pismenosti", *Nova et vetera* 38, 1-2, 85-112.

Patrologia Latina Database (CD-ROM) (1995) (ur.: Thomas P. Haltoni dr.), Chadwyck-Healey, Alexandria, VA.

Roest, Bert (2001) *History of Franciscan Education (c. 1210-1517)*, Brill, Leiden; Boston; Köln.

Simeon, Rikard (1969) *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*, sv. 1-2, Matica hrvatska, Zagreb.

Souter, Alexander (1957) *A Glossary of Later Latin*, Clarendon Press, Oxford.

The Catholic Encyclopedia (1907-1913) (ur.: Charles G. Herbermann i dr.), Robert Appleton Company/ The Encyclopedia Press, New York (http://www.newadvent.org/cathen/, pristup ostvaren 18.8.2009.).

Thesaurus linguae Latinae (1900-) (ur.: Friedrich Leo, Eduard Wölfflin i dr.), In aedibus B. G. Teubneri, Lipsiae.

Tunberg, Terence (2003) (Recenzija: Waquet, Francoise, Latin: Or the Empire of a Sign, London, New York 2001), *Renaissance Quarterly* 56, 216-219.

Waquet, Françoise (2001) *Latin, or The Empire of Sign*, Verso, London; New York.